

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Van analfabeten tot langzame schrijvers: Grieks schrijfonderwijs in Egypte

Stolk, J.V.; Van Pelt J

Citation

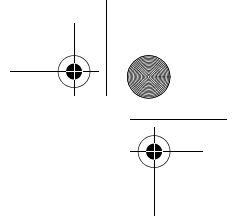
Stolk, J. V. (2019). Van analfabeten tot langzame schrijvers: Grieks schrijfonderwijs in Egypte. *Tetradio - Universiteit Gent. Griekenlandcentrum*, 28, 23-50. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3562978>

Version: Publisher's Version

License: [Licensed under Article 25fa Copyright Act/Law \(Amendment Taverne\)](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3562978>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Van analfabeten tot langzame schrijvers

Grieks schrijfonderwijs in Egypte

JOANNE STOLK

Grieks was de belangrijkste schrijftaal in Egypte vanaf de verovering van Alexander de Grote in 332 v.C. tot aan de inname door de Arabieren in 639-641 n.C. Zowel de nieuwe Griekse bewoners als de inwoners met Egyptisch als moedertaal leerden Grieks schrijven om bijvoorbeeld documenten te ondertekenen en brieven te versturen. Aan de hand van hun schrijfoefeningen en andere papyrusdocumenten kunnen we meer te weten komen over de leerlingen, de leraren en de lesmethodes uit die tijd.

Onderwijs was echter niet voor iedereen weggelegd. Wat weten we eigenlijk over de groep mensen die niet kon schrijven of slechts met veel moeite? En hoe was het voor Egyptenaren om te schrijven in hun tweede taal? Dankzij het droge klimaat zijn er in Egypte tienduizenden documenten op papyrus, maar ook op potscherven (of ‘ostraca’) en houten plankjes bewaard gebleven. In dit artikel tracht ik aan de hand van deze documentaire teksten een beeld te schetsen van het schrijfonderwijs en verschillende gradaties van geletterdheid in Egypte vanaf de verovering van Alexander de Grote tot de Arabische overheersing.

Onderwijs en leraren

Het onderwijs kon op verschillende plaatsen doorgaan, zoals bij de docent of bij de leerlingen thuis, in gehuurde accommodatie, of in de publieke ruimte in zuilengalerijen, in tempels, tussen oude graftombes of gewoon op het plein onder een boom (Cribiore 2001: 21-34). De verwijzingen naar de locatie van het onderwijs zijn dan ook vrij beperkt in de papyri en ‘school’, zoals wij het kennen, in één gebouw met wisselende docenten, bestond waarschijnlijk niet.¹

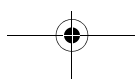
¹ Informatie over hoe bijvoorbeeld een gemiddelde dag van een leerling in de Romeinse tijd eruit zou hebben gezien, vinden we in de ‘Hermeneumata’ ofwel ‘Colloquia’. Dit zijn tweetalige boekjes met dialogen, oorspronkelijk bedoeld voor Romeinen om Grieks te leren, later in het oosten ook gebruikt door Griekstaligen om Latijn te leren. De teksten bevatten beschrijvingen van dagelijkse situaties, zoals het ‘s ochtends opstaan of naar school gaan, en ze geven een goed beeld van wat er zoal in een klaslokaal gebeurde. Er is sinds kort ook een Nederlandse vertaling beschikbaar; zie Dickey (2017) in de bibliografie aan het einde van dit artikel.

Veel meer dan bij ons waren de kwaliteit en inhoud van het onderwijs direct afhankelijk van de leraar. De keuze voor de leraar stond centraal en bepaalde dan ook grotendeels wat er geleerd werd en waar het leerproces zou plaatsvinden.

Er waren verschillende soorten leraren (Cribiore 2001: 47-59). Het algemene woord voor leraar ‘didaskalos’ (διδάσκαλος) werd gebruikt voor leraren op verschillende niveaus van onderwijs, maar is bijvoorbeeld ook van toepassing op de begeleider van een stagiair in het praktijkonderwijs. De eerste stappen van een jonge leerling werden vaak gezet aan de hand van een pedagoog (παιδαγωγός). De pedagoog kon door een familie worden ingehuurd als begeleider – bijna als een soort extra ouder – van jongere kinderen, maar deze persoon ging ook mee met oudere kinderen die verder van huis onderwijs kregen, bijvoorbeeld in de grote stad. Vaak speelde de pedagoog ook een belangrijke rol in het leerproces in de vorm van het kiezen van de leraren en het geven van huiswerkbegeleiding. De leraar die specifiek voor het lager onderwijs instond, werd een ‘grammatodidaskalos’ (γραμματοδιδάσκαλος) genoemd. Deze leraar bracht leerlingen vanaf een jaar of zeven de beginselen van de letters bij, zoals het alfabet en leren schrijven, lezen en een beetje rekenen.

De leeftijden voor het volgen van verschillende niveaus van onderwijs stonden niet vast en leerlingen konden in principe het curriculum op hun eigen tempo doorlopen. Rond een jaar of twaalf kon een leerling bijvoorbeeld overstappen naar hoger onderwijs bij een ‘grammatikos’ (γραμματικός), waar grammatica werd onderwezen en kennis werd gemaakt met de klassieke literatuur. Hetzelfde niveau van onderwijs kon ook worden aangeboden door een privémentor, de zogenaamde ‘kathēgetes’ (καθηγητής), een rondreizende privédocent die op verschillende plaatsen, vaak buiten de grote steden, zijn diensten aanbood. Jonge mannen die een publieke carrière ambiëerden, vervolgden hun onderwijs vanaf de leeftijd van veertien of vijftien jaar bij een ‘rhetor’ (ρήτωρ) of een ‘sophistes’ (σοφιστής). Hierbij bood de ‘rhetor’ de theorie van de retorica aan en behandelde de ‘sophistes’ oefeningen in compositie. Ook dit niveau kon soms (bij gebrek aan beter) door een privé-mentor worden onderwezen. Op elk gegeven moment konden de ouders bepalen dat er genoeg was geleerd of dat het geld op was, waarmee het onderwijs werd beëindigd. Dit heeft natuurlijk tot gevolg dat er grote verschillen waren in opleidingsniveau, ook onder de groep mensen die (enig) onderwijs hadden genoten.

Ambtenarensalaris

Leraren waren over het algemeen privédocenten met wisselende tarieven, maar in de loop van de 3de eeuw werden er soms ook publieke docenten aangesteld in de grotere steden. Een voorbeeld van zo'n publieke 'grammatikos' is Lollianus. Hij werd betaald door het stadsbestuur om het gevorderde onderwijs in Oxyrhynchus te verzorgen. In een zeer eloquente petitie en brieven aan hooggeplaatste vrienden klaagt hij over zijn salaris. Het volgende is een fragment uit een kladversie van zo'n brief (met enkele verbeteringen) waarin hij zijn klachten uiteenzet:

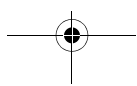
δημόσιος γραμματικὸς τὴν σύνταξιν τ(ήν) εἰωθυῖαν οὐ πάνυ λαμβάνω, ἀλ(λ)' εἰ τύχοι ποτὲ ἐν ὄξεσιν ἀντὶ οἴνων καὶ σίτοις σητ[ο]κόποις [δοκῶ τι ἄργυρῆθαι .] \[. .] ὡς κ(αὶ) αὐτὸς ἐπίστασαι τὰ παρ' ἡμῖν πράγματα/

als publiek docent (grammatikos) (in Oxyrhynchus) krijg ik geenszins het normale salaris. In tegendeel, als het meezit, in azijn in plaats van wijn en in graan aangevreten door graankevers ~~schijn ik iets te winnen~~, je weet zelf ook wel hoe de dingen bij ons zijn.²

Zoals wel blijkt uit het verslag van Lollianus, werden ambtenarensalarissen niet altijd even nauwkeurig uitbetaald. De vraag is natuurlijk of leraren in het algemeen ook echt weinig verdienden in vergelijking met andere beroepen.

In het prijzenedict opgesteld door Diocletianus in 301 n.C. worden maximumprijzen van allerlei producten en diensten voorgesteld, die ons een idee geven van de marktsituatie. Zo wordt voor een pedagoog het bedrag van 50 denarii per leerling per maand genoemd en voor de leraar in lezen en schrijven, de 'grammatikodidaskalos', ook 50. Het gevorderde onderwijs mag wel 200 denarii per leerling per maand kosten en retorica zelfs 250. Dit laat zien

² P.Oxy. XLVII 3366, 29-30; januari – maart 258 n.C. De Griekse tekst in dit artikel is overgenomen uit de database op www.papyri.info en grotendeels weergegeven zoals op de papyrus, met toevoeging van accenten, hoofdletters en interpunctie en met gebruik van de volgende tekens uit het papyrologisch apparaat: tekst tussen vierkante haken [ ] is niet overgeleverd op de papyrus, maar aangevuld door de uitgever; tekst tussen ronde haken ( ) is afgekort op de papyrus en aangevuld door de uitgever; letters met punten eronder zijn onzeker; punten zonder letters geven het aantal onleesbare tekens aan; tekst tussen accolades { } is weggelaten door de moderne uitgever en tekst tussen puntige haken < > is toegevoegd door de moderne uitgever; tekst tussen dubbele vierkante haken [ ] is doorgestreept door de schrijver in de oudheid en tekst tussen schuine strepen \ / is later toegevoegd door de schrijver in de oudheid. Ter vergemakkelijking van het lezen van Grieks in papyri zijn er tussen haakjes soms alternatieve spellingen aangegeven, ingeleid met 'l.'. In de vertaling zijn de verbeteringen door de schrijver zelf zo veel mogelijk meegenomen. In deze tekst is bijvoorbeeld het stukje 'schijn ik iets te winnen' doorgestreept en boven de regel heeft Lollianus vervolgens 'je weet zelf ook wel hoe de dingen hier zijn' toegevoegd.

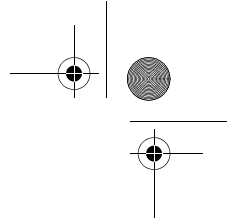
dat het misschien wel mogelijk was voor een ouder om een kind basisonderwijs te laten volgen, maar veel moeilijker om voorgezet onderwijs te bekostigen. Als we de salarissen vergelijken met andere beroepen, zullen zeker de pedagoog en de basisschoolleraar er niet rijk van zijn geworden. Een landarbeider kan bijvoorbeeld 25 denarii per dag verdienen en een timmerman mag wel 50 denarii per dag kosten. Voor hetzelfde bedrag zou onze pedagoog of ‘grammatikodidaskalos’ dus eerst minimaal 30 leerlingen moeten vinden en hen dan elk dag onderwijzen gedurende een hele maand. En dat was geen makkelijke opgave, zoals blijkt uit de papyrusbrieven hieronder.

De vrije markt: leraren, leerlingen en ouders

Het merendeel van de leraren bewoog zich op de vrije markt en hoeveel er werd verdiend was sterk afhankelijk van het aantal beschikbare leerlingen en de concurrentie tussen leraren onderling. Vooral leraren in het lager onderwijs worden vaak als onbetrouwbaar afgeschilderd: ze konden zomaar eens met de noorderzon vertrekken en de leerlingen in een dorpje achterlaten zonder verdere toegang tot onderwijs. Maar ook de ouders waren niet altijd even betrouwbaar: ze haalden hun kinderen van school vlak voor het schoolgeld betaald moest worden of ze hielden ze een maand thuis omdat er te veel feestdagen in die maand vielen en ze daardoor liever niet wilden betalen (Cribiore 2001: 59-65). Als gevolg van een precaire financiële situatie zagen leraren zich soms genoodzaakt om hun geluk elders te gaan beproeven. Een deel van de correspondentie die we hebben over leraren en leerlingen betreft dan ook de zoektocht naar een nieuwe leraar, zoals in de volgende brief van een moeder aan haar zoon:

Μὴ ὄκνει (l. ὄκνει) μοι | [γ]ράφειν καὶ περὶ ὧν ἐ|[ἀ]ν χρεῖαν ἔχῃς
ἐντεῦ|θεν. Ἐλοιπήθην (l. ἐλυπήθην) ἐπιγνοῦ|σα παρὰ τῆς θυγατρὸς
| τοῦ καθηγητοῦ ἡμῶν | Διογένους καταπεπλευ|κέναι αὐτόν. Ἡμε-
ρίμουν | γὰρ περὶ αὐτοῦ εἰδυῖα ὅτι κατὰ δύν[α]μιν μέλλει | σοι
προσέχειν. Ἐμέλησε | δέ μοι πέμψαι καὶ πυθέ|σθαι περὶ τῆς ὑγίας
(l. ὑγείας) σου καὶ | ἐπιγνῶναι τί ἀναγεινώ|σκεις (l. ἀναγι-
γνώ|σκεις) καὶ ἔλεγεν τὸ ζῆτα. | Ἐμαρτύρει δὲ πολλὰ πε|ρὶ τοῦ παι-
δαγωγοῦ σου. | Ὡστε οὖν, τέκνον, μελη|σάτω σοὶ τε καὶ τῷ
παιδα|γωγῷ σου καθήκοντι κα|θηγητῇ σε παραβάλλειν. | Ἀσπάζο-
νται σε πολλὰ αἰ | ἀδελφαί σου καὶ τὰ ἀβάσ|καντα παιδιά Θεωνί-
δος | καὶ οἱ ἡμέτεροι πάντες | κατ’ ὄνομα. Ἄσπασαι τὸν |
τεμιώτατον (l. τιμιώτατον) παιδαγωγόν σου Ἔρωτα.

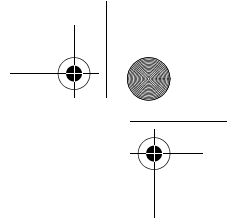
Aarzel niet me te schrijven, ook als je iets nodig hebt van hier. Ik was bedroefd toen ik hoorde van de dochter van onze docent (kathegetes) Diogenes dat hij stroomafwaarts was gegaan. Ik was tevreden met hem omdat ik wist dat hij zijn best zou doen om op jou te letten. Hij nam de moeite om mij bericht te sturen en te informeren over jouw gezondheid en te laten weten wat je aan het lezen was. Hij zei het zesde (boek van de Ilias?). Hij was ook onder de indruk van jouw begeleider. Dus nu, mijn kind, moeten jij en jouw begeleider ervoor zorgen dat je bij een geschikte leraar terecht komt. Vele groeten van jouw zussen en de kinderen van Theonis – moge het boze oog ze geen kwaad doen – en van al de onzen bij naam. Groet je zeer gewaardeerde begeleider Eros.³

De leraar van Ptolemaios is vertrokken en zijn moeder maant hem aan om samen met zijn pedagoog op zoek te gaan naar een nieuwe. Door leraren, op hun beurt, wordt erover geklaagd dat de gevorderde leerlingen doen aan iets als ‘docent-hoppen’. Volgens Libanius, een docent in Antiochië, reizen ze uit ontevredenheid van de ene naar de andere leraar om vervolgens weer bij de eerste terug te keren (Cribiore 2007: 191-196). Een zelfde soort ontevredenheid kunnen we misschien ook bespeuren in volgende brief van Neilos aan zijn vader:

καταπλε[ύσ]αν|τα δὲ τὸν Δί|δι|δυμον, ὡς ἔ[ο]ικεν, ...
 ἐ|ξ|άμενο[ς] δ' ἂν ἔγωγε, εἶπερ ἀξίους λόγου καθηγητὰς | εὔρον,
 μηδὲ ἐξ ἀπόπτου Δίδυμον ἰδεῖν, τοῦτο ἀ|τὸ ἀθυμῶ, ὅτι ἔδοξεν εἰς
 σύγκρισιν (l. σύγκρισιν) τοῖς ἄλλο[ις] | ἔρχεσθαι οὗτος, ὃς ἐπὶ τῆς
 χώρας καθηγεῖτο. | Τοῦτο οὖν εἰδὼς – ὅτι, πλὴν τοῦ μάτην μισθοῦς
 πλείονας | τελεῖν, ἀπὸ καθηγητοῦ οὐδὲν ὄφελος, ἀλλὰ ἀπ' ἑμαυτοῦ
 | ἔχω – ταχέως ὅ τι ἔάν σοι δοκῇ γράψω.

Het lijkt erop dat Didymus stroomafwaarts is gekomen ... wat mij betreft, omdat ik gezworen heb om, als ik docenten kan vinden die de naam waardig zijn, Didymus nooit meer van dichtbij te aanschouwen, ben ik teleurgesteld over het feit dat het deze persoon, die onderwees op het platteland, nu een goed idee lijkt de competitie met anderen aan te gaan. Met dit in gedachten – ik bedoel dat er, behalve tevergeefs een steeds hoger loon te betalen, van een

³ P.Oxy. VI 930, 1-28; 2de of 3de eeuw n.C.

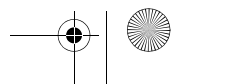
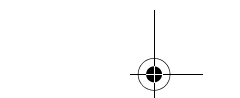
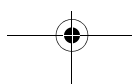
docent niets goeds komt, daarom doe ik het nu zelf – schrijf me snel wat je ervan vindt.⁴

Neilos is naar de grote stad verhuisd (waarschijnlijk Alexandrië) om retorica te gaan studeren, wanneer daar ineens zijn voormalige leraar Didymus weer opduikt. In plaats van opnieuw een ‘plattelandsleraar’ te bezoeken, stelt hij voor zelf naar de redenaars in de stad gaan luisteren. Hoe de vader van Neilos zal reageren op het nieuwe onderwijsplan van zijn zoon weten we niet, maar de lange brief van Neilos wijst op een intensieve correspondentie en grote betrokkenheid van de ouders bij het welzijn van hun zoon en zijn educatieve ontwikkelingen. Ook de moeder van Ptolemaios in de brief hierboven volgt de vorderingen op de voet en wil graag niet alleen van haar zoon en zijn begeleider, maar ook van de leraar zelf horen hoe het met haar kind gaat en wat hij aan het leren is. Goed onderwijs was een prioriteit voor veel ouders die het zich konden veroorloven (Cribiore 2001: 102-123), maar sommige ouders hebben het te druk met hun eigen bezigheden:

Ἴδου πέμπτον σοι τοῦτο γράφω, | καὶ σοὶ (l. σὺ) εἰ μὴ ἅπαξ μόνον
οὐκ ἔγραψάς μοι | οὐδὲ περὶ τῆς σῆς ὀλοκληρίας οὐδὲ πρὸς ἐμὲ
ἦλθας. Ταξάμενός μοι ὅτι ἔρχομε (l. ἔρχομαι) οὐκ ἦ<λ>θας, ἴνα
καὶ μάθῃς, ἢ (l. εἰ) προσέχει μοι ὁ διδάσκαλος ἢ οὐ. Καὶ αὐτὸς οὖν
καθ’ ἡμέρα (l. ἡμέραν) | σχεδοῦ τι πυνθάνετε (l. πυνθάνεται) περὶ
σοῦ [[ἔτοιμω]] | ὅτι οὕτω [[ἦλθεν]] ἔρχετε (l. ἔρχεται). Καὶ γὰρ (l. καὶ
ἐγὼ) οὖν λέγω | [[ὅτι]] ἔν· νέ (l. ναί). [[ι . . δ]]. Σπούδασον οὖν τάχιον
| ἐλθεῖν πρὸς ἐμέ, ἴνα με διδάξῃ, ὡς πρόθυμός ἐστίν. Ἡ (l. εἰ) ἦς
μετ’ ἐμοῦ ἀναβάς, πάλε (l. πάλαι) | ἤμην διδαχθεῖς μνημόνευσον
δὲ | ἐρχόμενος ὦν ἔγραψά σοι πολλάκις. [[ἦ]] Τάχιον οὖν | ἦκε πρὸς
[[ἐμὲ]] ἡμᾶς, πρὶν οὐ εἰς τὰ ἄνω | μέρη ἀπέλθῃ.

Zie, dit is de vijfde keer dat ik je dit schrijf, en jij hebt mij behalve die ene keer niet geschreven, niet eens over jouw gezondheid, en je bent niet naar me toegekomen. Hoewel je me beloofd had “ik kom” ben je niet gekomen om te zien of de leraar aandacht aan me besteedt of niet. En hij vraagt dus ook bijna elke dag iets over jou **gereed**: “hij kwam komt nog niet?” En ik geef hem steeds één antwoord “ja”. Dus haast je en kom snel naar me toe zodat hij mij les kan geven, zoals hij graag wil doen. Als je met me mee stroomopwaarts was gekomen had ik allang les gehad. Wanneer je komt,

⁴ SB XXII 15708, 19-20 en 25-32; ca. 100 n.C.

denk aan waarover ik je vaak heb geschreven. Dus kom zo snel mogelijk naar mij ons, voordat hij stroomopwaarts vertrekt.⁵

Thonis smeekt z'n vader om te komen zodat hij met zijn lessen kan beginnen, maar zijn vader lijkt het zelfs te druk te hebben om hem terug te schrijven. Het zou goed kunnen dat de verhoopte komst van zijn vader er niet alleen toe zou dienen om de nieuwe leraar goed te keuren, maar vooral ook om hem te betalen. Als het te lang duurt, is de leraar misschien alweer vertrokken op zoek naar beter betalende leerlingen.

Schrijfonderwijs

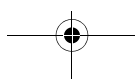
De papyrusdocumenten uit Egypte bevatten niet alleen teksten tussen leerlingen, ouders en leraren, maar ook de schoolteksten zelf zijn bewaard gebleven op papyrus, potscherven of wastabletjes. De inhoud van deze teksten vertelt ons natuurlijk ook veel over het onderwijs en de lesmethodes. De volgende soorten schoolteksten zijn ons bekend:

1. Letteroefeningen
2. Het alfabet
3. Lettergrepen
4. Woordenlijsten
5. Schrijfoefeningen
6. Korte passages
7. Langere passages
8. Scholia minora
9. Oefeningen in compositie
10. Grammatica

Volgorde van de leerstof

Het schrijfproces wordt vaak verondersteld de zogenaamde 'ordo docendi' te volgen: de volgorde waarin de dingen geleerd worden. Dit proces verloopt globaal gezien van klein naar groot: van letters, naar lettergrepen, woorden, en zinnen. Met behulp van de schoolteksten is het mogelijk nog preciezer te analyseren in welke volgorde de bovenstaande oefeningen werden aangeboden. Raffaella Cribiore (1996) heeft de Griekse schoolteksten uit Egypte verzameld en ingedeeld aan de hand van het niveau van het handschrift. We

⁵ SB III 6262, 6-20; 3de eeuw n.C.

zien dan dat, zoals verwacht, de oefeningen van losse letters en alfabetten meestal geschreven zijn in beginnende handen, terwijl de ‘scholia minora’ (bijvoorbeeld woord-voor-woord commentaar op teksten van Homerus), oefeningen in compositie en grammatica meestal door vloeiende, meer ervaren handen zijn opgeschreven. Bij deze laatste categorieën wordt het ook steeds moeilijker de hand van de gevorderde leerling nog te onderscheiden van de hand van de leraar of een gemiddelde schrijver in de papyri. Aan de andere kant laten de schrijfoefeningen (zie ook de voorbeelden hieronder) duidelijk zien dat het ook voor beginners die net leerden schrijven al gewoon was om korte passages met hele zinnen over te schrijven. Het overschrijven van korte passages kwam waarschijnlijk vóór het oefenen met lettergrepen en woordenlijsten.

Beginnen met schrijven

Voordat men begon met de letters van het alfabet, was er nog één onderdeel dat op basis van de schrijfoefeningen meteen aan het begin van het schrijfonderwijs leek te worden aangeleerd: het schrijven van de eigen naam.

Afbeelding 1: Ostracon met naam en alfabetoefening (uit Criboire 2001: 168).

Op de tweede regel van de potscherf in afbeelding 1 zien we het begin van een alfabet: A (alpha), B (beta), Γ (gamma) en Δ (delta). Daarna volgt waarschijnlijk een poging om diezelfde letters nog eens in een andere volgorde te schrijven: eerst een B en op regel drie nog een Γ en een A. De B en Γ zijn daarbij mogelijk omgewisseld en de horizontale streep van de Γ is wat langer waardoor de letter meer lijkt op een T. Boven deze aarzelende eerste letters van het alfabet zien we echter al veel beter leesbaar zijn naam geschreven: Kametis. Het lijkt erop dat Kametis de letters van zijn naam dus al vaker had geoefend.

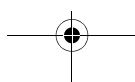
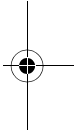
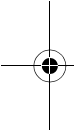

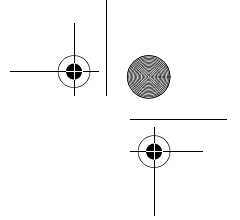
In de volgorde van de te leren elementen komen naamwoorden natuurlijk pas veel later dan de letters, maar voor praktische toepassingen is het handig om je naam zo snel mogelijk te beheersen. Zelfs leerlingen die maar heel kort schrijfonderwijs kregen of een beetje leerden schrijven van een bekende, hebben zo toch meteen al iets nuttigs geleerd en kunnen bijvoorbeeld voortaan zelf documenten proberen te ondertekenen. Veel van de elementaire oefeningen van letters en alfabetten hebben dan ook de naam van de leerling erboven staan.

Schoolschriftjes

Naast schrijfoefeningen op losse vellen papyrus of postscherven, zoals in afbeelding 1 hierboven, zijn er ook complete schoolschriftjes bewaard gebleven, zoals in afbeelding 2.

Afbeelding 2: Schoolschriftje. Teksteditie in P.L.Bat. XXV 15; afbeelding met dank aan het Leids Papyrologisch Instituut.

Dit schoolschriftje bestaat uit vijf houten plankjes, die met een touwtje door de gaatjes bovenin aan elkaar gebonden konden worden. De plankjes zijn gezaagd uit één blok beukenhout en het schriftje dateert uit het midden van de 4de eeuw n.C. Beukenhout werd waarschijnlijk geïmporteerd vanuit Italië en was een kostbaar goed in Egypte, maar doordat de was steeds opnieuw kon worden gebruikt, is het wel een goede investering. Behalve het voorste en achterste plankje, hebben alle plankjes was aan beide zijden, dus in totaal hebben we acht bladzijden. Daarvan bevatten zeven dezelfde schrijfoefening met de naam van de leerling erboven: “Αὐρήλιος Ἀντώνιος Νεμεσίωνος” (“Aurelius Antonius zoon van Nemesion”).

De basis van het onderwijs was imitatie. De leerling kopieert van een model dat de leraar heeft voorbereid. Omdat het nog moeilijk is om de letters te vormen, hebben de schrijfplankjes vaak hulplijntjes (zie afbeeldingen 2 en 3). Door hele passages meerdere malen over te schrijven ontwikkelden de leerlingen hun handschrift. Dit is de tekst die door Antonius werd overgeschreven op één van de bladzijden (plankje II B):

οἱ μὲν γὰρ τοὺς φίλο-
υς παρόντας μόνον
τιμῶσιν, οἱ δὲ κ<αἰ> μακ<ρὰ>-
ν ἀπόντας ἀγα-
πῶσιν // οἱ μὲν

Want sommigen eren hun vrienden alleen wanneer zij aanwezig zijn, anderen houden zelfs van ze wanneer zij ver weg zijn.

De tekst van de oefening is een citaat uit Isocrates, *Ad Demonicum* 1. De korte passages waren tevens bedoeld als een wijze les voor de leerling en daarvoor werden vaak citaten van Isocrates of uit Menanders *Sententiae* gebruikt. Halverwege het citaat slaat Antonius een paar letters over (in plaats van “καὶ μακρὰν” schrijft hij “κρὰν” in regel 4-5), waarschijnlijk omdat hij bij het overschrijven per ongeluk van de kappa van “καί” naar de volgende kappa in “μακρὰν” gesprongen is. Hij schrijft ook een keer “μόννο” in plaats van “μόνον” (plankje II A). De Griekse woorden worden steeds op verschillende manieren afgebroken (bijvoorbeeld “φίλο|υς” in regel 1-2, “κρὰ|ν” in regel 3-4). Op het overige plankje (IV A) staat een oefening in het opdelen in lettergrepen: “Νι – λάμ – μων”, “Νε – με – σᾶς”, etc. Onze leerling was misschien pas net begonnen met het oefenen van lettergrepen en lette nog niet op de hele woorden en lettergrepen bij het overschrijven van het citaat. Daardoor breekt hij woorden af hoe het uitkomt en als er nog ruimte over is, begint hij

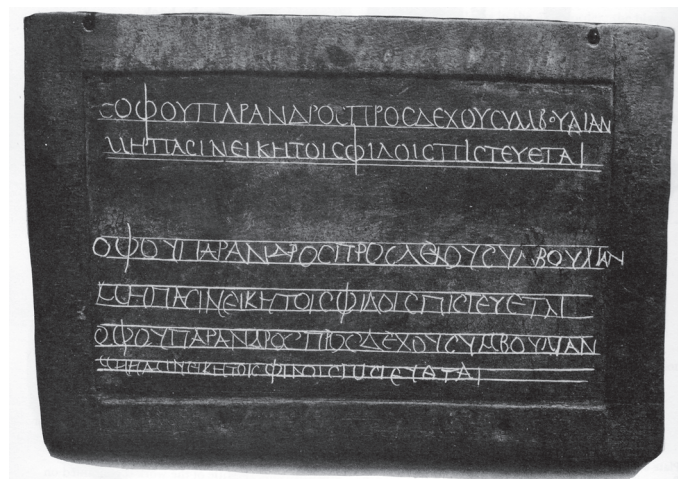

gewoon opnieuw met de eerste letter(s) van de tekst (zie “οἱ μὲν” hierboven, maar ook alleen de omikron op plankje III A).

Lezen en schrijven

De bovenstaande schrijfoefening van Antonius laat zien dat leerlingen al goed korte passages kunnen overschrijven zonder ze zelf te kunnen teruglezen. Het leesonderwijs komt later en begint met het splitsen en herkennen van lettergrepen. Griekse teksten werden in deze periode altijd in ‘scriptio continua’ geschreven, dat wil zeggen zonder spaties tussen de woorden. Een tekst opdelen in woorden en lettergrepen is dus niet zo gemakkelijk als het lijkt. Het volgende wastablet uit de 2de eeuw n.C. bevat op de voorkant een schrijfoefening (afbeelding 3) en op de achterkant een oefening met lettergrepen en de tafels van vermenigvuldiging (afbeelding 4).

Afbeelding 3: Schrijfoefening (uit Pattie & Turner 1974: 22).

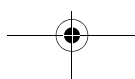
Bovenaan vinden we tussen de lijntjes eerst de volgende twee citaten voorgescreven door de leraar (het eerste citaat is uit Menanders *Sententiae*, het tweede is onbekend).

σοφοῦ παρ’ ἀνδρὸς προσδέχου συμβουλίαν

neem advies aan van een wijs man

μὴ πᾶσιν εἰκῆ τοῖς φίλοις πιστεύεται

vertrouw niet al je vrienden blindelings

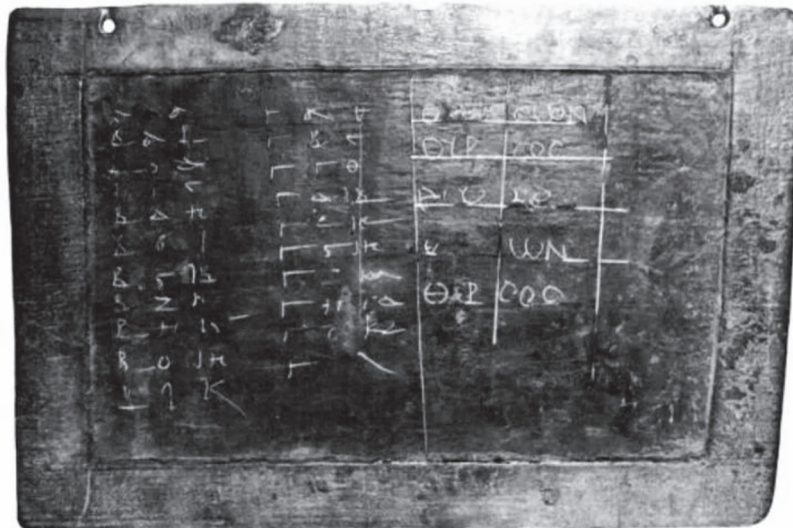
Het handschrift van de leraar is heel netjes, maar “πιστεύεται” (in plaats van “πιστεύετε”) staat al in het voorbeeld van de leraar anders gespeld dan we zouden verwachten. Daaronder zijn de twee citaten overgeschreven door de leerling. De leerling vergeet beide keren de sigma aan het begin van het eerste citaat. Ook deze leerling kan waarschijnlijk de woorden nog niet lezen en oefent vooral met het reproduceren van de letters, net als Aurelius Antonius in het schriftje hierboven. De leerling heeft nog moeite om de letters netjes tussen de lijntjes te krijgen, vooral bij de onderste lijntjes, die door de leraar extra dicht op elkaar zijn gezet. Bij het ontwikkelen van een vloeiend handschrift is uiteindelijk het doel ook kleine en fijne letters te kunnen schrijven.

Op de achterkant van het wastafeltje zien we nog een aantal andere oefeningen (afbeelding 4). Aan de linkerkant eerst een rekenoefening. Het alfabet werd in het Grieks ook gebruikt om mee te tellen en te rekenen. In dit geval vinden we het begin van de tafels van vermenigvuldiging:

$$\begin{array}{l} \alpha \alpha \alpha \quad 1 \times 1 = 1 \\ \beta \alpha \beta \quad 2 \times 1 = 2 \\ \beta \beta \delta \quad 2 \times 2 = 4 \\ \beta \gamma \varsigma \quad 2 \times 3 = 6 \\ \beta \delta \eta \quad 2 \times 4 = 8 \text{ etc.} \end{array}$$

De tafels zijn zo netjes en klein geschreven dat we hier misschien ook te maken hebben met een voorbeeld van de leraar.

Afbeelding 4: Tafels en lettergrepen (uit Dilke 1987: 16).

Aan de rechterkant staat een korte oefening met lettergrepen. Een aantal woorden, ieder van twee lettergrepen en beginnend met een theta, is steeds verdeeld in tweeën:

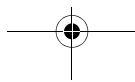
θαρ – σων
 ουρ – σος
 θω – ας
 θε – ων
 θαρ – σος

De omikron aan het begin van het tweede woord moet natuurlijk ook een theta zijn, alleen is de leerling het dwarsstreepje vergeten te schrijven. We weten niet altijd precies wat de opdracht is geweest, maar het zou kunnen dat de leerling zelf woorden met een theta uit een bestaande tekst of een lijst moest halen, overschrijven en opdelen. Het lijkt er in ieder geval op dat men van de gevorderde overschrijfoefeningen overging op het herkennen van woorden en lettergrepen, als eerste begin van het leren lezen.

De volgorde van het schrijfonderwijs is een belangrijke component om het functioneren van minder geletterden in de samenleving te kunnen begrijpen. Lang niet alle leerlingen doorliepen uiteindelijk het volledige schoolprogramma. Snelle leerlingen of leerlingen bij betere leraren kwamen misschien wat verder dan anderen in dezelfde tijd, maar op elk moment kon het onderwijs worden afgebroken. Uit de volgorde van de bovenstaande oefeningen kunnen we afleiden dat iemand die eerder stopt met onderwijs dus waarschijnlijk wel zijn naam zal kunnen schrijven en eventueel een korte tekst kopiëren, maar misschien nog niet goed zelf een doorlopende tekst kan lezen en niet – of slechts met heel veel moeite – zelf een tekst zal kunnen opstellen.

Een geletterde samenleving

Naast de mensen die enig onderwijs hadden gekregen, waren er nog steeds veel volledig ongeletterden in de Grieks-Romeinse samenleving. Dit hoeft echter niet te betekenen dat zij geen enkele toegang hadden tot geschreven bronnen. Het is opvallend dat toch een groot deel van de ongeletterden wel degelijk de weg wist in de geletterde samenleving. Schrift was overal aanwezig en ook als je niet of weinig van de letters kon lezen, begrepen mensen vaak wel de functie ervan. Belangrijke aankondigingen werden schriftelijk op centrale plaatsen tentoongesteld aan het publiek, juridische overeenkomsten werden op schrift opgesteld door een notaris of in een schrij-

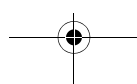

verskantoor en belastingkwitanties werden op ‘ostraca’ of op kleine stukjes papyrus overhandigd aan de belastingbetaler. Belangrijke documenten geproduceerd door de keizerlijke kanselarij waren duidelijk te herkennen aan het decoratieve handschrift. Officiële uittreksels uit het register werden soms in rode inkt geschreven met versierselen eromheen, misschien zodat ze er ook als belangrijke documenten uitzagen voor wie de inhoud niet kon lezen. Paul Schubert (2018) laat zien dat sommige officiële documenten door professionele schrijvers werden opgesteld als een soort formulier met lege vakjes waarin ook door minder geletterden de juiste informatie kon worden ingevuld.

In de vroegere Egyptische samenleving was lezen en schrijven iets voor experts, die na jarenlange studie een bijzonder vak beheersten. In de Grieks-Romeinse samenleving van Egypte werd onderwijs toegankelijk voor een groter publiek. Toch blijft het moeilijk om in te schatten welk percentage van de bevolking echt ‘geletterd’ genoemd kan worden. Als we kijken naar de contracten die in een schrijverskantoor (γραφεῖον) werden opgesteld, blijkt dat ongeveer 50% van de mannen zelf een korte ondertekening onder hun contract kon zetten en 25% kon een wat langere ondertekening zelf schrijven (Yiftach 2016). Bij de vrouwen is het percentage veel lager, gemiddeld rond de 6-7%. In tegenstelling tot het eerdere Egyptische recht, was het voor vrouwen onder het Romeinse recht gebruikelijk om te worden bijgestaan door een geregistreerde voogd (bijvoorbeeld een echtgenoot of een mannelijk familielid) bij het afsluiten van juridische overeenkomsten. Vrouwen die drie kinderen hadden gekregen konden volgens een speciale wet, genaamd de ‘ius trium liberorum’, een aanvraag indienen om zelfstandig te kunnen handelen:

..., δ[ιαση]μότητε ἡγεμών, οἵτινες | ἐξουσίαν διδῶσιν ταῖς
 γυναίξιν ταῖς τῶν τριῶν τέκνων | δικαίῳ κεκοσμημένα[ι]ς ἑαυτῶν
 κυριεύειν καὶ χωρ[ί]ς κυρίου χρηματίζειν ἐν αἰς ποιῶν[τ]αι οἰκο-
 νομίαις, πο[λλ]ῶ | δὲ πλέον ταῖς γρά[μ]ματα | ἐπισταμέναις. Καὶ
 αὐτὴ τοῖνυν τῷ μὲν κόσμῳ τῆς εὐπαιδείας εὐτυχήσασα, | ἐνγράμ-
 ματος δὲ κα[ὶ] ἐ[ἴ]ς τὰ | μάλιστα γράφειν εὐκόπως | δυναμένη, ὑπὸ
 περισσῆς | ἀσφαλείας διὰ τούτων μου | τῷ[v] βιβλειδίων (l. βιβλι-
 δίων) προσφῶ (l. προσφωνῶ) | τῷ σῶ μεγέθι (l. μεγέθει) πρὸς τὸ
 δύνασθαι ἀνεμποδίστως ἅς ἐντεῦθεν ποιῶμαι οἰκ[ον]ομία[ς] |
 διαπράσσεσθαι.

... (wetten zijn opgesteld), meest eminente prefect, die de mogelijkheid geven aan vrouwen die uitgerust zijn met het gezag over drie kinderen van henzelf om onafhankelijk te zijn en te handelen

zonder voogd in alle transacties die zij uitvoeren, en in het bijzonder die vrouwen die kunnen schrijven. En aangezien ik zelf het geluk heb gezegend te zijn met kinderen, en als een geletterde vrouw ook in staat ben te schrijven met het grootste gemak, is het met vérgaande zekerheid dat ik door middel van deze documenten een aanvraag indien bij uwe hoogheid met de bedoeling om in staat te worden gesteld ongehinderd alle transacties uit te voeren die ik vanaf nu zal aangaan.⁶

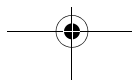
Te oordelen naar de bevestigende noot die onder aan de aanvraag werd geplaatst, heeft de schrijfster, Aurelia Thaïsous, naar aanleiding van deze aanvraag dit recht ook toegekend gekregen. Dat zij zelf kon schrijven was hiervoor geen vereiste, maar natuurlijk wel een mooie en praktische bijkomstigheid.

Er waren niet alleen grote verschillen in geletterdheid tussen mannen en vrouwen, maar ook tussen de sociale klassen. Van de landeigenaren ondertekent 96% van de mannen en maar liefst 80% van de vrouwen zelfstandig hun pachtcontracten, terwijl onder de boeren, de pachters, maar 33% van de mannen en geen enkele van de vrouwen zelf deze contracten kan ondertekenen (Hübner 2018). Het verschil tussen ‘geletterd’ en ‘ongetletterd’ laat zich echter moeilijk in percentages vatten. Misschien is het beter om te zeggen dat er meerdere gradaties van geletterdheid waren: van een basaal begrip van de geletterde samenleving tot mensen die zelfstandig konden (over)schrijven, lezen of zelfs documenten opstellen.

Correspondentie tussen ongetletterden

Mensen die niet konden lezen en schrijven wisten meestal wel gebruik te maken van geschreven communicatie. Je kon bijvoorbeeld de inhoud van een brief dicteren aan iemand in de familie of iemand anders in de buurt die kon schrijven. Als er een brief aankwam, werd hij gewoon voorgelezen door iemand die wel kon lezen, bijvoorbeeld de bringer van de brief. Dit aspect van de communicatie moet zo normaal zijn geweest voor de betrokkenen dat het meestal niet in brieven wordt benoemd. Het begin van de volgende brief vormt hierop een uitzondering:

⁶ P.Oxy. XII 1467, 1-21; 15-23 juli 263 n.C.

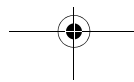

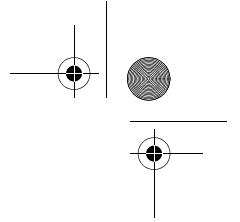
Τὸν Σάραπιν, ὁ ἀναγινώσκων τὸ ἐπιστόλιον, | τίς ἂν ἦς, κοπίασον
 μικρὸν καὶ μετερμή|νευσεν (l. μεθερμή|νευσεν) ταῖς γυναιξὶ τὰ
 γεγραμμένα | ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ καὶ μετάδος. | Πτολεμαῖος
 Ζωσίμη τῇ μητρὶ καὶ | Ῥοδοῦτ[ι] τῇ ἀδελφῇ χαίριν (l. χαίρειν). |
 Μέμφεσθαι (l. μέμφεσθε) διὰ γραμμάτων κ[αὶ] διὰ | ἀνθρώπων ὡς
 ἁμαρτήσαντά [με, ἵ]να | ὁμνῶ τοῦς θεοῦς πάντας μηδὲν | τῶν
 λελαλη/μένων πεπρακένα[ι] | εἰ <μη> μόνον περὶ τοῦ ὄγου
 Καρᾶτος.

Bij Sarapis! Jij, die deze brief leest, wie je ook bent, lever een
 kleine bijdrage en vertaal voor de vrouwen wat er geschreven staat
 in deze brief en geef het door. Ptolemaios aan zijn moeder Zosime
 en zijn zus Rhodous, gegroet. Jullie geven (mij) de schuld via brie-
 ven en via mensen alsof ik iets verkeerd heb gedaan, dus ik zweer
 bij alle goden dat ik niets heb gedaan van wat er gezegd wordt,
 behalve dat over de ezel van Karas.⁷

In deze brief is de schrijver zeer expliciet en voegt bovenaan de brief een aan-
 maning voor een mogelijke lezer toe om de inhoud van de brief te lezen en te
 vertalen voor zijn moeder en zus. Het lijkt er dus op dat de moeder en zus van
 Ptolemaios niet alleen niet konden lezen, maar ook geen Grieks kenden. Dit
 moet een gebruikelijke situatie geweest zijn in Romeins Egypte. Het vroege
 Egyptische schrift, het Demotisch, werd nauwelijks nog gebruikt in de eerste
 eeuwen van onze jaartelling en het Koptisch, Egyptisch geschreven met
 Griekse letters, is nog niet volledig ontwikkeld in de 2de en 3de eeuw. Dit
 betekent dat ook de persoonlijke schriftelijke communicatie tussen Egp-
 tisch-sprekenden meestal in het Grieks plaatsvond. De meeste Egyptenaren
 beheersten het Grieks zodanig goed, dat het zonder extra aanwijzingen onmo-
 gelijk is voor ons om te weten welke schrijvers eigenlijk Egyptisch als eerste
 taal hadden. Ook de (Griekse) namen van de personen in kwestie zijn hier-
 voor niet als doorslaggevende aanwijzing te gebruiken. Ptolemaios lijkt aan te
 nemen dat de persoon die dit leest in het Grieks waarschijnlijk ook wel Egp-
 tisch kent. Aangezien (buiten de Egyptische tempels) het schrijfondervijs in
 het Grieks was, gaat kunnen lezen en schrijven in Egyptische families vaak
 automatisch ook gepaard met tweetaligheid.

⁷ SB XVIII 13867, 1-11; midden 2de eeuw n.C.

Nadelen (en voordelen) van ongeletterdheid

Hoewel leren schrijven dus een belangrijk onderdeel vormde van het onderwijs bij het welgestelde deel van de bevolking, was het ook voor de geletterde elite gebruikelijk om voor zich te laten schrijven. Het opstellen van documenten, zoals contracten en petitie's, werd uitbesteed aan professionele schrijvers, en speciaal daarvoor opgeleide slaven schreven bijvoorbeeld persoonlijke en zakelijke brieven uit. Het grote verschil is natuurlijk dat wanneer geletterden een schrijfofdracht gaven of een brief dicteerden, zij de mogelijkheid hadden om deze zelf nog na te kijken. Precies deze controle moet door ongeletterden uit handen worden gegeven, met alle risico's van dien. Zij kunnen alleen nog controle uitoefenen op de keuze voor de schrijver en moeten dan vertrouwen op een goede afloop. Voor Aurelius Demetrius heeft dit blijkbaar niet goed uitgepakt:

Τῷ γὰρ ιζ (ἔτει) καὶ ις (ἔτει) καὶ θ (ἔτει) τῆς εὐδέμονος (l. εὐδαίμωνος) | ταύτης βασιλείας Αὐρήλιος Σώτας γυμνασιάρχης τῆς αὐτῆς πόλεως κατὰ δύο γραμματί|α ὁμολόγησεν ἔχειν μου παρακαταθήκην ἀκίνδυνον καὶ ἀνυπόλογον, ἐν μὲν γενόμενον ἐπὶ τοῦ Τῦβι μηνὸς ἀργυρίου ταλάντων δύο, τὸ δὲ ἕτερον ἐπ[ὶ] τοῦ Φαμενώθ ἀργυρίου | ταλάντων εἴκοσι, ἅπερ διὰ τῶν αὐτῶν γραμματίων ἐπηγγύλατο (l. ἐπηγγείλατο) ἀποδώσ|εν ἄνευ δίκης καὶ κρίσεως καὶ πάσης ὑπερθέσεω[ς] καὶ εὐρεσιλογεία[ς] (l. εὐρησιλογίας). Ἐπ'ε/ιδὴ τοίνυν μετήειν αὐτὸν | τὰ χρήματα ἐπὶ τοῦ στρατηγήσαντος Ἡρώως, ἐπ'ε/ιράθη μὲν τινα κακουργίαν ἐπὶ ἀπο|κ( ) στερέσει (l. στερέσει) τῇ ἡμετέρα ποιήσασθαι διὰ τὸ ἀγράμματόν με εἶναι.

In het 17de en 16de en 9de jaar van de huidige gezegende heerser, is Aurelius Sotas, ex-gymnasiarch van dezelfde stad (Arsinoe), in twee documenten overeengekomen een volledig gegarandeerd deposito van mij te hebben ontvangen: de ene (overeenkomst), opgemaakt in de maand Tybi, was voor twee zilveren talenten; de andere (overeenkomst), in Phamenoth, voor twintig zilveren talenten. Deze sommen heeft hij, volgens de termen van dezelfde overeenkomsten, beloofd terug te betalen zonder rechtszaak of veroordeling, zonder enige vertraging of smoesjes. Toen ik hem daarom vroeg om het geld, terwijl Heron strategos was, probeerde hij om fraude te plegen in mijn nadeel, omdat ik ongeletterd ben.⁸

⁸ P. Oxy. I 71, 1-11; 28 februari 303 n.C.

Demetrius heeft geld uitgeleend aan Aurelias Sotas, een lokaal invloedrijk man, maar Sotas heeft misbruik gemaakt van zijn ongeletterdheid. Hoewel Demetrius in het vervolg van de petitie uitlegt hoe de situatie hem in grote financiële problemen heeft gebracht, laat zijn klacht wel zien dat hij, ondanks zijn zelfbenoemd analfabetisme, de weg weet te vinden in de samenleving. Hij heeft bezittingen vergaard, gaat contracten aan met anderen, heeft een liturgie (een soort verplichte corvee voor de samenleving) als hoofdopzichter op de graanvoorraad op zich genomen en hij lijkt zijn rechten wel te kennen.

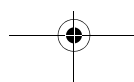
Voor het uitvoeren van een liturgie was het vermogen van de persoon vaak het belangrijkste criterium: met dit bezit kon iemand garant staan voor een goede uitvoering van de taak voor de overheid. Voor sommige taken was geletterdheid echter ook gewenst en niet iedereen was daar blij mee:

[ca.12]βε[ι]ωι τῶι διασημοτάτῳ ἐπάρχῳ Αἰγύπτου | [παρὰ Αὐρη-
λιου] Διδαροῦ ἀρχιερατεύσαντος τῆς Ἀρσιναιτικῆς πόλεως. ὅτι τοὺς
| [λογογράφους το]ὺς ὑπὸ τῶν βουλῶν χειροτονουμένους εἰς τὸ
προσεδρεύειν τῷ σῶ ἀχράν|[τω δικαστηρί]ῳ, ἡγεμῶν δέσποτα, καὶ
γραμμάτων ἐπιστήμονας εἶναι προσήκει | [καὶ ἐκ τῆς βουλευ]ίας
ὁ[ρ]μωμένους οὐ λέληθεν τὴν σὴν ἀνδρείαν. ἐμὲ γοῦν ἐν |
[Τεβέτνυ διατ]ρίβοντα καὶ γεωργία σχολάζοντα ἐν τῇ κρατίστῃ
βούλῃ τῆς Ἀρσιναιτικῆς πόλεως τ]ινὲς ἀπόντα εἴλαντο εἰς λογο-
γραφίαν ἀνεπιτήδειον ὄντα καὶ | [γράμματα σ]χεδὸν ἐπιστάμενον
οὐδὲ πολιτευσάμενον ποτε.

Aan de meest eminente prefect van Egypte van Aurelius Didaros, voormalig opperpriester in Arsinoë. Dat de accountants die door de stadsraden worden genomineerd om te dienen aan uw onbesproken hof, heer gouverneur, ook bekwaam moeten zijn met letters is gepast en dat het gebruikelijk is dat zij uit de klasse van magistraten komen is uw hoogheid niet ontgaan. Maar toch, terwijl ik mijn tijd doorbracht in Tebetny en mij aan landbouw wijdde, hebben enkele leden van de machtigste raad van Arsinoë in mijn afwezigheid mij geselecteerd voor het ambt van accountant, hoewel ik niet gekwalificeerd ben, nauwelijks letters ken en nooit heb behoord tot de magistrale klasse.⁹

Didaros doet zich hier voor als een onschuldige boer die nietsvermoedend – ver weg van de provinciehoofdstad – op zijn land aan het werk was, terwijl de

⁹ P.Amh. II 82, 1-8; ca. 306-337 n.C.

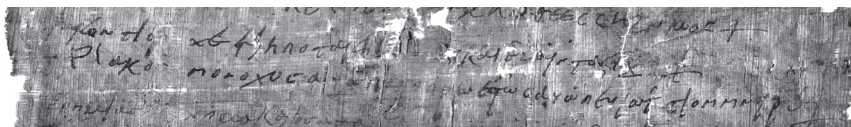

raadsleden hem ondertussen hebben uitgekozen voor de uitvoering van een ambt waarvoor hij niet gekwalificeerd is. Uit andere documenten weten we echter dat Didaros niet alleen opperpriester is geweest in de provinciehoofdstad, maar dat hij ook de zoon was van een raadslid uit Alexandrië (Ast 2015). Dit moet eigenlijk betekenen dat hij wel degelijk behoorde tot de magistrale klasse en zeer waarschijnlijk ook kon schrijven. Rodney Ast (2015) maakt het zelfs aannemelijk dat hij deze petitie zelf heeft geschreven! Het is natuurlijk mogelijk dat we zijn geveinsde gebrek aan schrijfkwaliteiten moeten interpreteren als een gebrek aan ervaring met boekhouden. De klacht van Didaros wekt echter sterk de indruk dat hij er gewoon geen zin in heeft en zijn zogenaamde ongeletterdheid aanwendt om onder dit baantje uit te komen.

Langzame schrijvers

In een samenleving waar niet iedereen geletterd is, ligt er geen stigma op niet zo goed kunnen schrijven. In tegendeel, wie een beetje kan schrijven, probeert dit ook te gebruiken waar mogelijk (Youtie 1971). Een plaats waar we dit vaak zien is de hierboven ook al aangehaalde ondertekening van contracten. De partijen moesten hun instemming met de overeenkomst laten blijken door het contract eigenhandig te ondertekenen. Als men dit niet zelf kon werd de ondertekening door iemand anders geschreven met vermelding van de vaste frase “zo en zo schreef voor hem/haar omdat hij/zij geen letters kent”. Deze persoon is dus geen anonieme schrijver, zoals veel van de schrijvers in de papyri, maar moet altijd met de volledige naam genoemd worden. In de late oudheid zijn er ook vaak getuigen aanwezig, die zelf of met behulp van anderen hun getuigenis optekenen. Een mooi voorbeeld hiervan is de volgende ondertekening onder een Koptisch contract:

Afbeelding 5: Ondertekening van Keri (fragment uit Stolk 2017: 171, figuur 11).

[† ΔΝΟΚ] (Hand 4) ΚΗΡΙ(Hand 3)ΔΚΟΣ. ΜΟΝΟΧΟΣ ΑΥΩ
ΠΑΠΟΠΡΩΕΣΤΩΣ ΑΥΩ ΠΕΡΙΩΤ ΤΙΟ ΜΗΝΤΡΕ †

Ik, (Hand 4) KERI (hand 3)akos, monnik, vroeger hoofd en zijn vader, leg getuigenis af.¹⁰

¹⁰ Coptica Barcinonensia 7, 5 (Klooster van Apa Apollo, 8ste eeuw n.C.), teksteditie in Stolk 2017: 53-56.

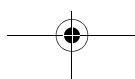

De bovenstaande getuigenverklaring van Keriakos is grotendeels geschreven in de hand van een diaken (hand 3), één van de partijen die ook het contract ondertekent, maar Keriakos schrijft zelf met grote onbeholpen letters het eerste deel van zijn naam: KERI. Deze ondertekening kennen we uit talloze documenten ondertekend door het hoofd van het klooster van Apa Apollo in de 8ste eeuw n.C. Als hoofd van het klooster ondertekende hij alle documenten met een kruisje en deze eerste vier letters van zijn naam. Zijn beperkte schrijfvaardigheden werden dus maximaal ingezet. Dankzij de hulp van de diaken weten wij nu ook hoe zijn volledige naam luidt.

De ondertekening van het onderstaande koopcontract van Valeria Diodora duidt op een iets hoger niveau van schrijfvaardigheid:

(Hand 2) Οὐαλερία Διοδώρα | [θυγάτηρ Γ]αίου Οὐαλερίου Ἡρακλιανοῦ μετὰ κυρίου τοῦ αὐτοῦ ἀνδρὸς Λιμναίου Πεθέως τοῦ Ἀτρείους μητρὸς Σαμβούτος ἀπὸ κώμης Καρανίδο(ς) ὁμολογῶ πεπρακέναι τῷ Γαίῳ Ἰουλίῳ Νίγερει οὐετρανῶ τὴν ὑπάρ[χουσάν μοι] μητρικὴν Μινουκίας Θερμουθαρίου ἐν κώμῃ Καρανίδι οἰκίαν καὶ αὐτὰς δύο ἧς αἱ γιτνῖαι (l. γειτνῖαι) πρόκ[ει]νται, καὶ ἀπέχω παρὰ τοῦ Ἰουλίου Νίγερως τὴν συνεφωνημένην τιμὴν πᾶσαν | [ἐκ πλήρου]ς ἀργυρίου δραχμᾶς ὀκτακοσίας παραχρῆμα διὰ χιρὸς (l. χειρὸς) ἐξ οἴκου, καὶ βεβαιώσω τῷ Ἰουλίῳ Νίγερει τὴν προκιμένην (l. προκειμένην) οἰκίαν καὶ αὐτὰς δύο πάση βεβαιώσῃ (l. βεβαιώσει) καθὼς πρόκειται (l. πρόκειται). Λιμναῖος Πεθέως | ἔγραψα ὑ]πὲρ τῆς γυναικὸς μου βραδέα γραφούσης. (Hand 3) Οὐαλερία Διοδώρα θυγάτηρ Γαίου Οὐαλερίου Ἡρακλιανοῦ ὁμολογῶ πεπρακένε (l. πεπρακέναι) τῷ Ἰουλίῳ Νίγερει τὴν προκιμένην (l. προκειμένην) οἰκί[αν καὶ α]ὐτὰς δύο καὶ ἀπέχω τὴν τιμὴν ἀργυρίου δραχμᾶς ὀκτακοσίας καὶ βεβεώσω (l. βεβαιώσω) καθὼς πρόκειται (l. πρόκειται).

(Hand 2) Ik, Valeria Diodora, dochter van Gaius Valerius Heraklianos, handelend met mijn voogd, mijn man, Limnaios, zoon van Petheus en Sambous en kleinzoon van Hatres, uit het dorp Karanis, kom overeen dat ik heb verkocht aan Gaius Julius Niger, veteraan, het huis en twee binnenplaatsen, die aan mij zijn toegekomen via een erfenis van mijn moeder, Minucia Thermoutharion, in het dorp Karanis, waarvan de naburige percelen hierboven uiteengezet zijn; en ik heb ontvangen van Julius Niger de gehele overeengekomen prijs, in totaal achthonderd zilveren drachmen, meteen van hand tot hand uit het huis (= contant), en ik garandeer Julius Niger het

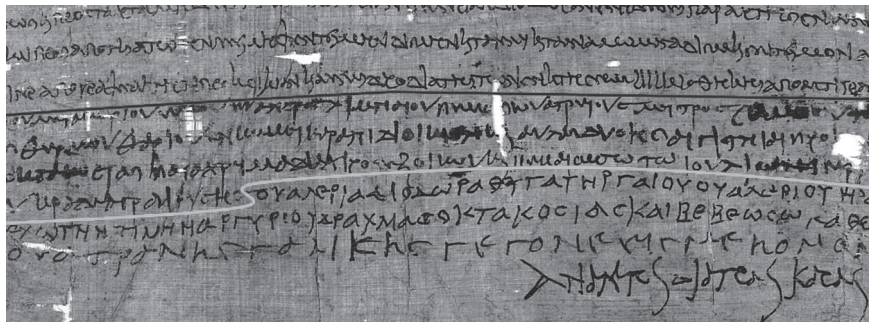

voornoemde huis en de twee binnenplaatsen met elke garantie, zoals hierboven vastgesteld. Ik, Limnaios zoon van Petheus, heb geschreven voor mijn vrouw omdat zij langzaam schrijft. (Hand 3) Ik, Valeria Diodora, dochter van Gaius Valerius Heraklianos, kom overeen dat ik heb verkocht aan Julius Niger het voornoemde huis en twee binnenplaatsen, en ik heb de prijs ontvangen, achthonderd zilveren drachmen, en ik zal het garanderen, zoals hierboven vastgesteld.¹¹

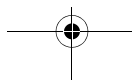
Zoals we aan het einde van het gedeelte geschreven door hand 2 kunnen lezen, heeft Limnaios, haar echtgenoot en voogd, de ondertekening voor zijn vrouw geschreven, omdat zij “langzaam schrijft”. Op afbeelding 6 heb ik het gedeelte geschreven door Limnaios gemarkeerd tussen twee horizontale lijnen. Onder de tweede lijn wisselt de hand en zien we Valeria Diodora zelf ook nog een aanzienlijk aantal woorden toevoegen in steeds groter wordende letters:

Afbeelding 6: Ondertekening Diodora (fragment van P.Mich. inv. 3001).

Valeria Diodora was dus niet ongeletterd, maar kan één voor één letters produceren in een onregelmatig schrift. Zij heeft dus waarschijnlijk wel leren schrijven, maar is kennelijk niet veel verder gekomen dat het (over)schrijven van kortere passages. Aangezien veel van de ‘langzame’ schrijvers niet of niet goed konden lezen, moeten we aannemen dat het ondertekenen door iemand anders niet alleen het proces van ondertekenen versnelt of verbetert, maar vooral dat haar echtgenoot op deze manier ervoor kon zorgen dat zij de overeenkomst goed begrepen had.

¹¹ P.Mich. VI 428, 12-17; 3 februari 154 n.C.

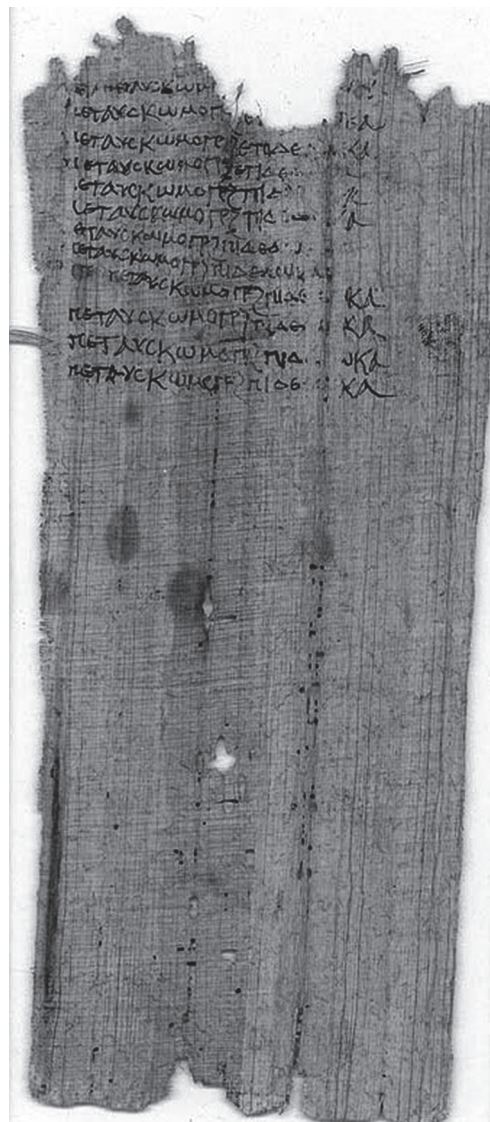

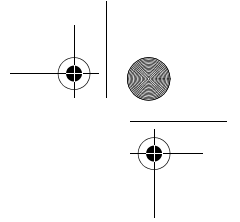

Een dorpsschrijver die niet kan schrijven?

Een bijzonder voorbeeld van iemand die graag zijn eigen documenten ondertekende is Petaus. Hij was de dorpsschrijver van Ptolemaï's Hormou en enkele andere dorpen. Een deel van zijn eigen archief is voor ons bewaard gebleven. Daarin vinden we ook een papyrus waarop hij aan het oefenen is op zijn ondertekening:

Afbeelding 7: Oefening ondertekening van Petaus (P.Köln inv. 328).

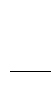
[[Πετα]] Πεταῦς κωμο[γρα(μματεὺς) ἐπιδέδ]ωκα
 Πεταῦς κωμογρα(μματεὺς) ἐπ[ιδέδ]ωκα
 Πεταῦς κωμογρα(μματεὺς) ἐπ\ι/δέδωκα
 Πεταῦς κωμογρα(μματεὺς) ἐπδέδωκα
 Πεταῦς κωμογρα(μματεὺς) πιδέ[δω]κα
 ...

Ik, Petaus, dorpsschrijver, heb ingediend¹²

Het is een lang vel papyrus, waarop hij twaalf keer onder elkaar het zinnetje “Ik, Petaus, dorpsschrijver, heb ingediend” overschrijft. In de eerste poging begint hij opnieuw na de eerste vier letters. In de derde regel heeft hij wat moeite met de drie verticale strepen van de combinatie “π” in “ἐπ\ι/δέδωκα”, maar hij voegt de derde en laatste streep van de iota er boven de regel nog aan toe. In de volgende regel vergeet hij de letter iota opnieuw (“ἐπδέδωκα”). In de vijfde regel is de iota er weer, maar hij slaat nu de eerste epsilon over (“πιδέ[δω]κα”). In alle volgende regels (6-12) is die epsilon ook weggelaten. Zijn manier van overschrijven vertoont overeenkomsten met de overschrijfoefeningen van leerlingen in afbeelding 2 en 3. We weten natuurlijk niet of Petaus misschien beter Egyptisch kon schrijven, maar in het Grieks lijkt hij niet precies te begrijpen wat hij schrijft en lijkt hij zijn eigen tekst niet te kunnen teruglezen.

Als dorpsschrijver verzorgde Petaus in het Grieks de communicatie tussen het dorp en de hogere rangen van het bestuur op het niveau van de provincie. Nu zouden we misschien denken dat een dorpsschrijver, die toch veel brieven en documenten moet lezen en versturen, goed moet kunnen lezen en schrijven? Wel, wij zijn niet de enigen die ons daarover zorgen maken. In het archief van Petaus bevindt zich namelijk een brief van het hoofd van de provincie met enkele vragen over een collega van Petaus, Ischyryon, de dorpsschrijver van het naburige dorpje Tamaïs. Hij is oorspronkelijk afkomstig uit Ptolemaïs Hormou, het dorp waar Petaus nu dorpsschrijver is. Over Ischyryon is een klacht binnengekomen dat hij schulden zou hebben en niet kan schrijven. De gouverneur vraagt aan Petaus om de kwestie uit te zoeken. We hebben in het archief een kopie van het antwoord van Petaus. Hij beschrijft eerst uitvoerig dat Ischyryon geen schulden heeft en over genoeg vermogen beschikt om het ambt van dorpsschrijver te kunnen vervullen. Vervolgens komt hij terug op de vraag of Ischyryon wel kan schrijven: “μὴ εἶναι δὲ καὶ

¹² P.Petaus 121, 1-5; ca. 182-187 n.C.

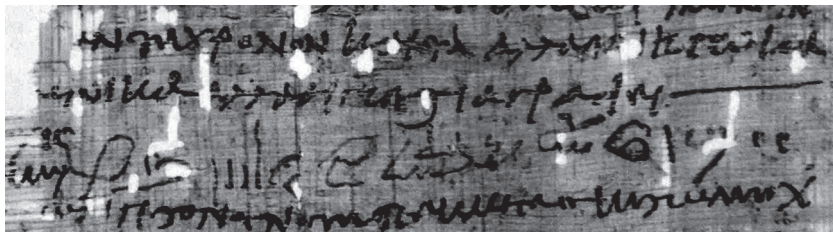
ἀγράμματον αὐτόν, ἀλλὰ ὑπογράφειν οἷς ἐπιδίδωσι στρα(τηγῶ) καὶ ἄλλοις βιβλίοις τῆς κωμογρα(μματείας)” (“en hij is ook niet ongeletterd, maar hij onderschrijft de documenten van het dorp die hij indient aan de strategos en aan anderen”).¹³ Het is duidelijk wat volgens Petaus de definitie van ‘geletterd’ is: een dorpschrijver moet op zijn minst zijn naam kunnen schrijven en alle uitgaande documenten kunnen ondertekenen. Verder moet een dorpschrijver vooral genoeg geld hebben om de nodige voorlezers en schrijvers in te huren voor de overige taken. Geletterdheid moet dus in de breedste zin van het woord worden opgevat.

Grieks en Demotisch

We zagen al dat er verschillende gradaties van geletterdheid voorkomen in de Egyptische samenleving, zoals mensen die wel kunnen (over)schrijven, maar niet kunnen lezen. Er is nog een andere mogelijkheid in een tweetalige samenleving, namelijk dat iemand geen Grieks kan schrijven maar wel Egyptisch. Demotisch is de laatste fase van het Egyptische schrift dat werd gebruikt tot kort na het begin van onze jaartelling. Het is een schematische, cursieve weergave van het vroegere hiërogliefenschrift en wordt geschreven van rechts naar links. In de Romeinse tijd was het niet langer toegestaan om contracten alleen in het Demotisch op te stellen: een geldig contract diende minstens Griekse ondertekeningen met een samenvatting van de inhoud te bevatten.

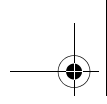
Wanneer Apynchis een huis verkoopt aan zijn dochter Stotoëtis, wordt het contract opgesteld in het Demotisch met uitgebreide Griekse ondertekeningen. Apynchis kan geen Grieks schrijven en dus schrijft iemand anders (de naam is niet bewaard op de papyrus) deze ondertekeningen voor hem. De vaste formule “schreef voor hem omdat hij geen letters kent” wordt hier echter gevolgd door een bijzondere opmerking: Apynchis kent weliswaar geen Griekse letters, maar wel Egyptische letters!

Afbeelding 8: Ondertekening Apynchis (fragment uit P.Dime III 29, Tafel 19).

¹³ P.Petaus 11, 36-38; 2 mei 184 n.C.

[Ἐγραψεν ὑπὲρ αὐτοῦ NN NN διὰ τὸ μὴ εἰδέναι αὐτὸν] γράμματα
 [Ἐλ]ληνικὰ ἀλλὰ Αἰγύπτια γράφει. | (Hand 2) *lw=f-?nh (p?) ??*
(s?) St?-wty (p?) hm tw=y mh [(Hand 3) Στοτοητις ἡ Ἀπυνχεως
 μητρὸς Ταπετεσουχου ἡγόρακα καθὼς πρόκειται. Ἐγραψεν ὑπὲρ
 αὐ]τῆς Σάτυρος Ἀπυνχίς | [διὰ τὸ μὴ εἰδέναι αὐτὴν γράμματα.¹⁴

(Grieks) ... schreef voor hem omdat hij geen Griekse letters kent, maar hij schrijft wel Egyptisch. (Demotisch, hand 2) Apynchis senior zoon van Stotoetis junior: ik ben betaald.

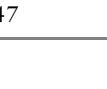
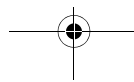
(Grieks, hand 3) Stotoetis dochter van Apynchis met als moeder Tapetesouchos heeft gekocht zoals voornoemd. Satyros zoon van Apynchis schreef voor haar omdat zij geen letters kent.

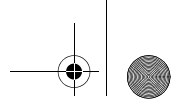
Aan het einde van de Griekse ondertekening die iemand anders in zijn naam heeft opgeschreven, kiest Apynchis ervoor om eigenhandig ook nog zijn bevestiging toe te voegen in het Demotisch. De procedure voor ondertekeningen voor iemand die alleen Demotisch kan schrijven is dus vergelijkbaar met de behandeling van de 'langzame schrijvers', zoals Valeria Diodora hierboven (Youtie 1975).

Grieks en Koptisch

Tot na het begin van de Arabische overheersing werd het Grieks (naast andere talen) gebruikt in Egypte, zelfs in Koptische kloosters. De monniken spraken onderling Egyptisch, maar lazen nog stukken uit de Bijbel in het Grieks en een deel van de liturgie was ook nog in het Grieks opgesteld. In tegenstelling tot het Demotisch, werd het Koptisch, het Egyptische schrift in deze tijd, geschreven met het Griekse alfabet (met een paar extra letters). De situatie zoals hierboven, dat een Egyptenaar wel Egyptisch kan schrijven maar geen Grieks, zal zich dus minder snel hebben voorgedaan. Toch zijn ook hier nog grote verschillen zichtbaar in de taalbeheersing. Een goed voorbeeld hiervan is het Grieks van Dioskoros, een Koptische monnik in een klooster in de bergen bij Thebe. We kennen de naam van de schrijver van dit 'ostracon' uit andere teksten die hij ondertekent met "ΔΝΟΚ ΔΙΟΚΚΟΡΟC" ("Ik Dioskoros") met de delta ondersteboven geschreven. Hieronder staat de Griekse tekst van een liturgische hymne uitgeschreven door Dioskoros op een potscherf. De vetgedrukte woorden zijn de woorden die Dioskoros spelt zoals gebruikelijk

¹⁴ P.Dime III 29, 6-8; 55 n.C.

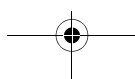
in het Grieks, de andere zijn in een afwijkende spelling (zie de gebruikelijke spelling in het apparaat onder de Griekse tekst).

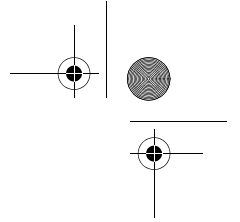
απα ει?δ.ΝΝΗC	Vader Johannes
Ϟ τὰ πολεάμετα χοιρουβιμ	De veeloogige cherubijn
καὶ ἐξ.απτέρικαῖ σοίραφιν	en de zesvleugelige serafijn,
τες τέριζιν : καί.λέπ.τωντα :	bedekkende met hun vleugels,
5 ἀνημνουμεν : τὴν δύν.αμῖν	laten we bezingen, de kracht (van God)
τεφ.ρεγόντα : δεδρακόν[τα	vrezend, roepend
καὶ λέγοντα : ἐπίνίτει[ον	en zeggende de overwinnings-
τὸν ὕμνον : ἅγιος : ἅγιος	hymne: heilig, heilig,
ἅγιος· εἰ κ(ύρι)ε +	heilig bent u, Heer.
10 ἐκράφει μεῖ Παῶνε	Geschreven in de maand Pauni,
η	op de 8 ^{ste} .

1 l. Ἰωάννης 2 l. πολυόμματα χερουβιμ 3 l. ἐξαπτέρυγα σεραφίμ 4 l. ταῖς πτέρυξιν καλό π.τωντα 5 l. ἀνυμνοῦσιν 6 l. πεφρικότα κεκραγότα 7 l. ἐπινίκιον 8 l. τὸν 10 l. ἐγράφη μηνὶ Παῶνι¹⁵

Het valt meteen op dat Dioskoros het merendeel van de Griekse woorden anders spelt dan gebruikelijk. Hij schreef de tekst van de hymne waarschijnlijk uit zijn hoofd of op het gehoor. Uit de spelling van de woorden is af te leiden hoe bekend hij was met de geschreven vorm van deze woorden. De moeilijke woorden lijkt hij niet te herkennen, maar veelgebruikte Griekse woorden zoals “en”, “kracht” en “heilig” kent hij wel goed. Ook woorden uit de liturgie komen hem duidelijk bekend voor: “ἀνημνουμεν” (“laten we bezingen”) in regel vijf staat in de eerste persoon meervoud (in de vorm waarin het woord misschien regelmatig werd genoemd tijdens de dienst) in plaats van de hier verwachte derde persoon meervoud (“ἀνυμνοῦσιν”) met de cherubijn en serafijn als onderwerp. Uit een studie van deze en andere Griekse teksten geschreven door Koptische monniken blijkt dat de meeste monniken vooral goed bekend waren met Griekse woorden die ook gebruikt werden als leenwoorden in het Koptisch of als ze bijvoorbeeld veelvuldig voorkomen in de Bijbel (Stolk, Mihálykó & Grassien te verschijnen). De monniken konden weliswaar Griekse teksten in Griekse letters opschrijven, maar dat betekent niet automatisch dat ze ook echt Grieks kenden of onderwijs hebben gehad in Griekse grammatica en compositie.

¹⁵ Pap.Colon. XXVIII 18; 7de eeuw n.C.

Conclusie

De toegang tot Grieks onderwijs in Egypte wordt voornamelijk bepaald door het vermogen en de ambities van de ouders en de aanwezigheid van een geschikte leraar. Er is een hoge mate van flexibiliteit in de duur, intensiteit en het uiteindelijke niveau dat behaald kan worden door de leerlingen. Het schrijfonderwijs begint meestal met het schrijven van de eigen naam, het leren van het alfabet en het overschrijven van korte citaten, voordat begonnen wordt met begrijpend lezen. Ook wie slechts heel weinig onderwijs heeft gehad, is daardoor enigszins geletterd en zou eigen documenten kunnen ondertekenen met een naam of door korte zinnestukjes over te schrijven.

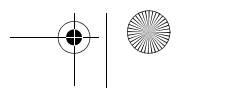
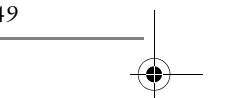
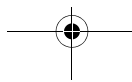
De Grieks-Romeinse samenleving in Egypte was een geletterde samenleving waarin veel mensen in aanraking kwamen met geschreven documenten. Aangezien lang niet iedereen geletterd was, telde elk begrip van de geschreven taal mee en ook beperkte schrijfvaardigheden werden veelvuldig ingezet. Deze zogenaamde ‘langzame schrijvers’ werden niet als volledig geletterden beschouwd en dat was waarschijnlijk voor hun eigen bestwil. Als gevolg van de volgorde van het schrijfonderwijs stond kunnen schrijven niet gelijk aan kunnen lezen. Ook langzame schrijvers hadden dus meestal nog iemand nodig die voor hen documenten voorlas of de inhoud van belangrijke documenten kon controleren.

De alomtegenwoordigheid van de Griekse schrijftaal had ook grote gevolgen voor de sprekers van het Egyptisch. In de Ptolemeïsche en vroeg-Romeinse periode waren enkelen nog geletterd in het Demotisch alleen, maar het Griekse schrijfonderwijs was toegankelijker en al snel kwam leren lezen en schrijven gelijk te staan aan het kennen van Grieks. Onder invloed van de ontwikkeling van het Koptisch (met Griekse letters) veranderde deze situatie enigszins. Geletterdheid in het Koptisch betekende dan in theorie dat men ook zelfstandig een vorm van Grieks kon produceren zonder perfect Grieks te beheersen.

Bibliografie

De referenties naar papyri volgen de “Checklist of Editions of Greek, Latin, Demotic, and Coptic Papyri, Ostraca, and Tablets”, zie: www.papyri.info/docs/checklist.

Ast, R. 2015. “Writing and the City in Late Roman Egypt. Towards a Social History of the Ancient Scribe”, in: *Center for Hellenic Studies Research Bulletin* 4.1: http://nrs.harvard.edu/urn-3:hln:essay:AstR.Writing_in_the_City_in_Later_Roman_Egypt.2016

- Cribiore, R. 1996. *Writing, Teachers, and Students in Graeco-Roman Egypt* (American Studies in Papyrology 36). Atlanta, Georgia: Scholars Press.
- Cribiore, R. 2001. *Gymnastics of the Mind. Greek Education in Hellenistic and Roman Egypt*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Cribiore, R. 2007. *The School of Libanius in Late Antique Antioch*. Princeton – Oxford: Princeton University Press.
- Dickey, E. 2017. *In een Romeins klaslokaal: een schoolboek uit de eerste eeuw*, vertaald door Arian Verheij en Vincent Hunink (Oorspronkelijke titel: *Stories of Daily Life from the Roman World. Extracts from the Ancient Colloquia*). Amsterdam: Aethnaeum.
- Dilke, O.A.W. 1987. *Mathematics and Measurement*. London: British Library.
- Hübner, S.R. 2018. “Frauen und Schriftlichkeit im römischen Ägypten”, in: A. Kolb (ed.), *Literacy in Ancient Everyday Life*. Berlin – Boston: De Gruyter, 163-178
- Pattie, T.S. & E.G. Turner 1974. *The Written Word on Papyrus*. London: British Museum.
- Schubert, P. 2018. “Who Needed Writing in Graeco-Roman Egypt, and for What Purpose? Document Layout as a Tool of Literacy”, in: A. Kolb (ed.), *Literacy in Ancient Everyday Life*. Berlin – Boston: De Gruyter, 335-350.
- Stolk, J.V. 2017. “Subscriptions to a renunciation contract”, in: *Journal of Coptic Studies* 19: 53-56. (met afbeelding op p. 171, figuur 11)
- Stolk, J.V., Á. Mihálykó & C. Grassien te verschijnen. “Egyptians hearing Greek: explaining non-standard orthography in liturgical texts from Thebes”, in: A. Maravela & Á. Mihálykó (eds), *New Perspectives on Religion, Education, and Culture at Christian Western Thebes (VI-VIII)*.
- Yiftach, U. 2016. “Quantifying and Qualifying Literacy in Early Roman Egypt”, in: D.M. Schaps, U. Yiftach & D. Dueck (eds), *When West Met East: The Encounter of Greece and Rome with the Jews, Egyptians, and Others. Studies Presented to Ranon Katzoff in Honor of his 75th Birthday*. Trieste: EUT Edizioni Università di Trieste, 269-281.
- Youtie, H.C. 1971. “βραδέως γράφων: Between Literacy and Illiteracy”, in: *Greek, Roman and Byzantine Society* 12: 239-261.
- Youtie, H.C. 1975. “Because They Do Not Know Letters”, in: *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 19: 101-108.